

The Message of Poetry and Poetics in Attar's *Moṣṭbat-nāma*: A Poet from Khorasan, the Cradle of Persian Poetry

Zahra Khakbaz¹

Naser Nikoubakht²

Najmeh Dori³

Received: 27/4/2025

Accepted: 10/08/2025

Introduction

In the study of Persian literary theory, attention to the perspectives of classical poets regarding the mission of poetry is an often overlooked yet highly valuable topic. Analyzing these perspectives, particularly in classical poetic texts, can play a decisive role in shaping an indigenous theory of Persian poetry. One of the most prominent poet-thinkers whose works contain profound reflections on the function and purpose of poetry is Attar of Nishapur. Among his works, *Moṣṭbat-nāma* occupies a special place; according to Shafiei Kadkani, it is, after *The Conference of the Birds*, Attar's most important masnavi, in which the poet presents deep and original views on poetry, the poet, and the audience. Unlike many of his predecessors, Attar, with a quasi-philosophical perspective influenced by Sufism, defines multifaceted missions for poetry, which are particularly manifested in *Moṣṭbat-nāma*. This article aims to extract and classify these missions and, focusing on the text of *Moṣṭbat-nāma*, examines Attar's views on the purpose and mission of poetry. This study is guided by this research question:

- What are the dimensions and functions of the mission of poetry and the poet in Attar's view, as presented in *Moṣṭbat-nāma*, and into what categories can they be divided?

1. PhD student of Persian Language and Literature, Tarbiat Modares University, z.khakbaz@modares.ac.ir

2. Professor at the Department of Persian Language and Literature, Tarbiat Modares University, n_nikoubakht@modares.ac.ir

3. Associate Professor at the Department of Persian Language and Literature, Tarbiat Modares University, n.dorri@modares.ac.ir (Corresponding Author)

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Methodology

This research employs a qualitative approach using a descriptive-analytical method. The study's primary focus is the content analysis of the versified text of the *Moṣibat-nāma*, a Sufi epic poem by Attar of Nishapur, which is considered one of the most vital sources for examining his views on poetry and the role of the poet. The first step involved a meticulous reading and re-reading of the entire *Musibat Nāma*, from which all couplets alluding to concepts related to the mission of poetry and the poet were extracted.

In the second stage, the selected couplets underwent thematic analysis. They were then classified into four overarching categories: the poet's mission in relation to the audience, the poet himself, poetry, and silence. Each of these categories was further subdivided into sub-themes. This classification was constructed based on the concepts derived directly from the text, supported by references to interpretive sources, works by classical critics, contemporary Sufi texts, and an analysis of classical Persian poetic theory. Furthermore, to better elucidate Attar's perspective, comparative references were made to the works of other poets such as Sanā'ī, Nāṣer Khosrow, and Nizāmī. The ultimate goal of this methodology was to achieve a systematic portrayal of the position of poetry within Attar's worldview and to formulate his theory of poetry with an indigenous approach rooted in the Iranian-Islamic intellectual tradition.

Research Findings

A careful examination of *Moṣibat-nāma* reveals that Attar of Nishapur conceives four categories of responsibility for poetry and the poet:

1. **Responsibility toward the audience:** The poet's primary duty is to address the intellectual and religious concerns of the audience and to justify the legitimacy of poetry before the law of religion. Attentiveness to the audience's capacity for understanding is also essential, ensuring that the poet's words correspond to the listener's level of comprehension.
2. **Responsibility toward the poet:** The poet must cultivate their own inner capacity to receive and comprehend sublime meanings, composing poetry in moments of leisure and free from the distractions of daily life.
3. **Responsibility toward the poem:** This responsibility operates on two levels: formal and substantive. Formally, the poet is obligated to observe meter, rhyme, refrain, and structural conventions. Substantively, the poet must convey wisdom, avoid flattery and satire, and strive for originality in expression.

4. **The responsibility of silence:** The poet must recognize when to remain silent. In Attar's view, silence can at times surpass even the most sagacious speech, serving as a marker of the poet's mystical maturity and wisdom.

Collectively, these responsibilities constitute a value-based framework for the poet's duties, which is unparalleled in the Persian mystical and literary tradition.

Discussion and Conclusion

In the Persian literary tradition, the poet's responsibilities, particularly from the perspective of reflective poets, have seldom been examined in a systematic manner. In his poem *Moṣībat-nāma*, Attar of Nishapur addresses this topic from philosophical, mystical, and critical perspectives, defining multifaceted responsibilities for both poetry and the poet. The findings of this study indicate that, from Attar's viewpoint, the poet's responsibility extends beyond mere artistic expression to encompass domains such as religious instruction, moral refinement, intellectual flourishing, social critique, and even sagacious silence.

According to Attar, the poet bears responsibility toward four elements: the audience, the self, the poetic text, and the divine. Toward the audience, the poet must provide religious persuasion and ensure that the message aligns with the listener's capacity for understanding. Toward the self, the poet must cultivate moral refinement and the ability to apprehend spiritual mysteries. Toward the poem, the poet must remain faithful both to form and content. And toward the ultimate truth, the poet may at times resort to silence. This value-driven perspective frames poetry not merely as a craft or linguistic play but as a manifestation of wisdom, guidance, and the awakening of meaning.

Attar's theory in *Moṣībat-nāma*, emerging from the mystical tradition of Khorasan, possesses the potential to contribute to the formulation of an indigenous theory of Persian poetry and offers a significant step toward re-evaluating the poet's duties within the Iranian-Islamic cultural context.

Keywords: Poet's Responsibility, Attar of Nishapur, *Moṣībat-nāma*, Poetry Theory.

References

- al-Qartājīnī, H. (1996). *Minhaj al-bulaghā' wa sirāj al-udabā'* [The Method of Orators and the Lamp of Literati]. Tunis. [In Arabic]
- Attar, F. (2018). *Mosibat-nāmeḥ* (M. R. Shafie-Kadkani, Ed.) [The Book of Affliction] (8th ed.). Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Attar, F. (n.d.). *Asrār-nāmeḥ* (S. Goharin, Ed.) [The Book of Mysteries]. Tehran: Zavar. [In Persian]
- Bagheri, M. (2009). *Naqd va barrasī-ye she'r az didgāh-e shā'erān va nevisandegān (Rudaki tā Moulana)* [Critique and analysis of poetry from the perspective of poets and writers (Rudaki to Moulana)] (Unpublished doctoral dissertation), University of Qom, Qom, Iran. [In Persian]
- Esmaili, Y. (2018). *Didgāh-e sho'arā-ye 'āref be she'r, māhiyyat, kār kard va sākhtār bā takiyeḥ bar Sanā'ī, 'Attār va Moulavī* [Mystical poets' views on poetry, its nature, function, and structure with emphasis on Sana'i, Attar, and Molavi] (Unpublished doctoral dissertation), University of Tehran, Tehran, Iran. [In Persian]
- Ghani, Q. (2009). *Tārīkh-e tasūf dar eslām* [The history of Sufism in Islam]. Tehran: Zavar. [In Persian]
- Ibn Athīr, A. M. (1988). *Asad al-Ghābah* [The lions of the forest] (Vol. 1). Beirut: Dār al-Fikr. [in Arabic]
- Ibn Bābūya, M. A. (1984). *Sharḥ Man lā Yaḥḍuruhu al-Faqīḥ* ('Alī Akbar Ghaffārī, Ed.) [Commentary on *Man Lā Yaḥḍuruhu al-Faqīḥ*] (Vol. 4). Qom: Islamic Publishing Press. [In Arabic]
- Jam Namaghi, A. (1989). *Ons al-Tā'ebīn* (A. Fazel, Ed.) [The intimacy of the repentant]. Tehran: Tus. [In Persian]
- Mayer, F. (2001). *Esmā'īliyyeh va erfān dar qorun-e sheshom va haftom* (A. Baybordī, Trans.) [Ismailism and mysticism in the 6th and 7th centuries]. *Ma'āref Monthly*, 18(2), 84–113. [In Persian]
- Mohabbati, M. (2009). *Az ma'nā tā sūrat* [From meaning to form] (Vol. 1). Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Mohebbati, M. (2006). *Qalmrow va māhiyyat-e she'r az didgāh-e erfānī-ye attār* [The scope and nature of poetry in Attar's mystical view]. *Journal of Mystical Studies*, 2(2), 157–172. [In Persian]
- Naser Khosrow. (2001). *Dīvān* (N. Taqavi, Ed.) [Collected poems]. Tehran: Moin. [In Persian]
- Nezami Ganjavi, I. (2003). *Khamseh-ye Nezami* (S. Basir Mojdehi, Ed.) [The Quintet of Nezami]. Tehran: Doostan. [In Persian]
- Nikobakht, N. (2001). *Hajv dar she'r-e Fārsī* [Satire in Persian poetry]. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Pourjavadi, N. (1995). *She'r va shar'* [Poetry and Sharia] (1st ed.). Tehran: Asatir. [In Persian]
- Pournamdarian, T. (2007). *Didār bā sīmorgh* [Meeting with the Simorgh] (4th ed.). Tehran: The Institute for Humanities Studies Press. [In Persian]

- Rezaei, A. (2007). *Tahlil-e didgāh-hā-ye 'Attār darbāre-ye she'r va moqāyese-ye ānhā bā ārā-ye montaqedān-e adabī* [Analysis of Attar's views on poetry and their comparison with the opinions of literary critics]. *New Literary Studies*, 40(1), 57–76. [In Persian]
- Thaqafī Kūfī, I. b. M. (1994). *Al-Ghārāt* (A. Allah Atārdi, Trans.) [The Raids]. Tehran: Atarod. [In Arabic]
- They Holy Quran. (H. Ansarian, Trans.) Qom: Dezh. [In Persian]
- Zarrinkoub, A. (1984). *She'r bī-dorūgh, she'r bī-neqāb* [Poetry without lies, poetry without masks] (4th ed.). Tehran: Javidan Publishing Organization. [In Persian]

مقاله‌ی علمی - پژوهشی

رسالت شعر و شاعری در مصیبت‌نامه‌ی عطار؛

شاعری از خراسان، مهد شعر فارسی

نجمه دری^۲ناصر نیکوبخت^۲زهرا خاکباز^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۷

مشاهده‌ی مقاله‌ی منتشر شده: دوره‌ی ۱۹، شماره‌ی ۴

http://www.farhangekhorasan.ir/article_226786.html

چکیده

عطار نیشابوری، شاعر و عارف قرن ششم و اوایل قرن هفتم هجری، نظریه‌های جامعی درباره‌ی رسالت شعر و شاعری دارد. خراسان مهد شعر فارسی دری است؛ از این جهت، در شکل‌گیری نظریه‌ی شعری فارسی تأثیر بسزایی داشته است. یکی از مهم‌ترین آثار عطار مصیبت‌نامه است که در آن شعر بیرون از جهان شعری و با دیدی فلسفی روایت شده است. پژوهش حاضر، که به شیوه‌ی توصیفی - تحلیلی انجام شده، مقوله‌ی رسالت شعر و شاعری از دیدگاه عطار در مصیبت‌نامه را به‌طور کامل تحلیل و طبقه‌بندی کرده است. پس از بررسی مصیبت‌نامه و استخراج ابیات موردنظر، اشعار موجود در چهار دسته طبقه‌بندی شدند که عبارت‌اند از: ۱. رسالت شعر و شاعری در برابر مخاطب که شامل توجه به نگرش دینی و ظرف وجودی مخاطب است؛ ۲. رسالت شعر و شاعری در برابر شاعر که شامل توجه به توسعه‌ی وجودی او و فارغ بودنش است؛

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی گرایش ادبیات غنایی دانشگاه تربیت مدرس z.khakhbaz@modares.ac.ir

۲. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تربیت مدرس n_nikoubakht@modares.ac.ir

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تربیت مدرس (نویسنده مسئول) n.dorri@modares.ac.ir

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

۳. رسالت شعر و شاعری در برابر شعر که نخستین آن، پرهیز از تکلف است و سپس در دو دسته‌ی کلی رسالت صوری و محتوایی بررسی شده است. رسالت صوری شامل عروض و قافیه‌دانی است و زیرمجموعه‌های رسالت محتوایی عبارت‌اند از: رسالت شرعی، حکمی، پرهیز از مدح، هزل و بکرسرایی؛ ۴. رسالت شعر و شاعری برای ملزم کردن شعر و شاعر به خاموشی در برخی امور که این مقوله در دو دسته‌ی حکیمانه و عارفانه بررسی شده است.

واژه‌های کلیدی: رسالت شاعر، عطار نیشابوری، مصیبت‌نامه، نظریه‌ی شعر.

مقدمه

یکی از مسائلی که در حوزه‌ی نقد و نظریه‌ی ادبی کمتر مورد توجه قرار گرفته نظریه‌های منتقدانه‌ی آفرینشگران آثار ادبی فارسی در خلال آثارشان است که، در صورت طبقه‌بندی، می‌تواند فصل جدیدی را در پژوهش‌های نقد ادبی رقم بزند. واکاوی سیر تطور دیدگاه شاعران درباره‌ی رسالت شعر و شاعری یکی از زمینه‌های مؤثر در تکوین نظریه‌ی بومی شعر فارسی است، به‌ویژه شاعران خراسانی؛ چراکه خراسان مهد شعر فارسی دری است.

یکی از شاعرانی که در باب رسالت شعر و شاعری اظهارنظرهای قابل‌تأملی داشته عطار نیشابوری (۵۵۳-۶۲۷ق) است. اساساً نگاه عطار به مقوله‌ی شعر نگاهی پرسشگرانه و شبه‌فلسفی است و از همین‌رو است که آثار وی مشحون نکاتی در باب شعر است. او در مثنوی‌های چهارگانه‌ی خویش، یعنی *الهی‌نامه*، *منطق‌الطیر*، *اسرارنامه* و به‌ویژه *مصیبت‌نامه*، جهان‌بینی‌اش درباره‌ی شعر و شاعری را توضیح داده است. *مصیبت‌نامه* مملو از دیدگاه‌هایی است که نه‌تنها در بین مثنوی‌های شاعر بلکه در عرصه‌ی ادبیات فارسی بدیع هستند؛ از این‌رو، *مصیبت‌نامه* به‌طور کامل بررسی شد و رسالت‌های شعر و شاعری از نظرگاه عطار، از ساحت آن، استخراج گردید و درنهایت چهار شاخه‌ی اصلی، نه شاخه‌ی فرعی و پنج پیوست شکل گرفت.

پیشینه‌ی پژوهش

محبتی (۱۳۸۵) در مقاله‌ی «قلمرو و ماهیت شعر از دیدگاه عرفانی عطار» در تلاش است به نظریه‌ی شعر عطار دست یابد. رضایی (۱۳۸۶) در مقاله‌ی «تحلیل دیدگاه‌های عطار درباره شعر و مقایسه آن با آرای منتقدان ادبی» نگرش شعری عطار را با آرای منتقدان ادبی مقایسه کرده است. هرچند مقاله‌ی مذکور با پژوهش پیش رو شباهت‌هایی دارد، حوزه‌ی آن کلی‌تر و تمرکز آن بر آرای منتقدان است. باقری (۱۳۸۸) در رساله‌ی «نقد و بررسی شعر از دیدگاه شاعران و نویسندگان (رودکی تا مولانا)» شعر را از دیدگاه ناقدان سنتی، منطقیون و اهل تصوف مورد بررسی قرار داده است. اسمعیلی (۱۳۹۷) در رساله‌ی «دیدگاه شعرای عارف به شعر، ماهیت، کارکرد و ساختار با تکیه بر سنایی، عطار و مولوی (بوطیقای شعر عرفانی)»، به‌طور خاص، شعر را از منظر شاعران عارف بررسی کرده است. علی‌رغم تغییر آشکار نظریه‌ی شعری عطار در *الهی‌نامه* و *اسرارنامه*، که بعد از *مصیبت‌نامه* و *منطق‌الطیر* سروده شده‌اند، در منابع مذکور، آرای شعری عطار به صورت مجزا بررسی نشده و غالباً به تحلیل کل آثار پرداخته‌اند و این امر باب تدقیق را بسته است؛ اما این پژوهش، با انتخاب یک اثر و دقت در مفاهیم آن، سعی در موشکافی نظریه‌های شاعر و ارائه‌ی نظامی دقیق از رسالت شعر و شاعری از دیدگاه او را دارد. همچنین، در آثار مذکور رسالت شعر و شاعری در *مصیبت‌نامه* مورد بحث قرار نگرفته است.

بحث و بررسی

درباره‌ی این مقوله که رسالت شعر و شاعری چیست؟ جریان‌های مختلف فکری نظریاتی بیان کرده‌اند اما این امر از نظرگاه شاعران آن‌گونه که باید، بررسی نشده است. در این مجال دیدگاه عطار نیشابوری درباره‌ی رسالت شعر و شاعری در ساحت *مصیبت‌نامه* مورد بررسی قرار گرفته است.

مصیبت‌نامه

شفیعی کدکنی، در مقدمه‌ی *مصیبت‌نامه*، این اثر را «پس از *منطق‌الطیر*، برجسته‌ترین اثر عطار» (عطار، ۱۳۹۷: ۲۹) می‌نامد. او معتقد است که عطار چون در این اثر سوک‌نامه‌ی تبار انسان و اضطراب‌های بیکران و مشکلات ازل و ابدی بشر را سروده است، آن را *مصیبت‌نامه* نام

نهاده است. این دیدگاه و نظر بزرگانی مانند فروزانفر در متن گفتار احمد جام ژنده‌پیل (جام نامقی، ۱۳۶۸: ۳۵-۴۱)، و فریتس مایر (۱۳۸۰: ۸۴-۱۱۳) ناظر به محتوای کتاب است لیکن عطار علت نام‌گذاری مصیبت‌نامه را برآیند رنج خویش برای سرایش گفته است:

ز آن که هر بیتی که می‌بنگاشتم
بر سر آن ماتمی می‌داشتم
در مصیبت ساختم هنگامه من
نام این کردم مصیبت‌نامه من

(عطار، ۱۳۹۷: ۴۴۸)

رسالت‌های شعر و شاعری از دیدگاه عطار در مصیبت‌نامه

شاعران، با رویکردهای متفاوت، رسالت‌هایی را برای شعر و شاعری برشمرده‌اند. این امر سیر ثابتی نداشته؛ گاه شاعری مانند سنایی، در برهه‌های مختلف، رسالت‌های متعددی را برشمرده است که بررسی تطور آن جهان‌بینی شاعر و تحولات درونی و بیرونی او را به ما می‌نمایاند. به باور زرین‌کوب، اساساً مقوله‌ی شاعری با نقد شعر همراه است زیرا «شاعر وقتی در شعر خویش الفاظ و معانی را سبک و سنگین می‌کند، وقتی کار خود را مرور و اصلاح می‌کند و... دیگر شاعر نیست، منتقد است و کاری که می‌کند نقد» (زرین‌کوب، ۱۳۶۳: ۹). مقصود از رسالت شعر و شاعری، در این مقاله، آن کارکردی است که شعر و شاعری در برابر خویشتن یا دیگری ایفا می‌کند. گفتمان‌های جدید رسالت‌های جدید ایجاد می‌کند. ظهور عرفان فصل جدیدی از رسالت شعر و شاعری را رقم زد که یکی از سردمداران این تغییر گفتمانی عطار نیشابوری است.

۱- رسالت شعر و شاعری در برابر مخاطب

مصیبت‌نامه مشحون از ابیاتی است که درصدد پاسخ به سؤالات ذهنی مخاطب و دغدغه‌های اوست و گویی رسالت اول شاعر، در این کتاب، گشودن گره‌های ذهنی مخاطب است. یکی از مهم‌ترین رسالت‌های شعری بیان‌شده در مصیبت‌نامه استفاده از بستر نظم برای تبیین مفاهیم دینی است.

- توجه به نگرش دینی مخاطب

برای بررسی رسالت شعر و شاعری ابتدا باید به درک درستی از نگرش عطار نسبت به شعر رسید. عطار و سنایی اظهارات متناقضی درباره‌ی شعر دارند؛ از سویی از شعر تمجید و از دیگر سو آن را تقبیح کرده‌اند. این امر برای سنایی طبیعی است زیرا او دچار دگردیسی عقیدتی شده است

اما چرا نگاه عطار به شعر یکنواخت نیست؟ چرا در جایی می‌گوید: «شاعرم مشمر که من راضی نی‌ام؟» (همان: ۴۵۰) و در جای دیگر چنین می‌سراید: «شعر را کردند بهتر چیز نام/کی تواند بود ازین برتر مقام؟» (همان: ۱۵۰) پورنامداریان معتقد به صیوریت عطار در زمینه‌ی محتوایی است: «عطار گفتن شعر را تحت تأثیر گرایش به طریقت شروع می‌کند و منطق/الطیر و مصیبت‌نامه را می‌سراید اما بعد به شریعت روی می‌آورد و لب از گفتن آن تجربه‌هایی که در منطق/الطیر و مصیبت‌نامه طرح شده بود فرومی‌بندد. الهی‌نامه و اسرارنامه می‌باید حاصل این بازگشت باشد» (پورنامداریان، ۱۳۸۶: ۹۹)؛ بنابراین دگردیسی عقیدتی در نظریه‌ی شعر عطار مشهود است و یکی از علل این موضوع تأثیر عقاید عموم بر اشعار اوست. تبیین جهان‌بینی شاعرانی که درباره‌ی شرع و شعر و نسبت آن‌ها با یکدیگر اظهارنظر کرده‌اند، به‌ویژه در دوره‌ی عطار، که نسبت شعر و شرع در حال شکل‌گیری است، باید همراه با در نظر گرفتن عقاید عموم باشد؛ زیرا در این دوران است که نخستین بارقه‌های شعر شرعی زده می‌شود و تمام آنچه شاعر درباره‌ی شعر می‌گوید الزاماً براین عقاید او نیست. اظهارات متناقض عطار در باب شعر را باید مبتنی بر در نظر گرفتن یک سیر اقناعی برای مخاطب در نظر گرفت؛ تا عصر عطار و سنایی، بیان مضامین دینی در قالب شعر حرمت داشت؛ آیه‌ی «والشعراء يتبعهم الغاؤون» (الشعراء، آیه ۲۲۴) راه را برای ورود گفتمان دینی به شعر بسته بود و زبان بیان دین قرائت آیات و خطابه بود؛ بنابراین شاعران مجبور بودند زبان شعر را به‌عنوان زبان بیان شریعت، در درجه‌ی اول، برای مخاطب خود توجیه کنند. این ابیات بیانگر توجیه شعر است:

مصطفی کاو بود دل جان را ز قدر منبری بنهاد حسان را ز قدر
بر سر منبر فرستادش پگاه تا ادا می‌کرد شعر آن جایگاه

(عطار، ۱۳۹۷: ۱۵۲)

عطار، در این حکایت، ارزش حسان را، که پیشه‌ی شاعری داشت، برای مخاطب خود تشریح می‌کند. این شعر مبتنی بر آن است که رسول خدا (ص) درباره‌ی حسان فرمودند: «ای حسان تا وقتی که از ما دفاع کنی، مؤید به تأییدات روح‌القدس خواهی بود» (ثقفی کوفی، ۱۳۷۳: ۴۰۸). عطار در ادامه‌ی همان شعر، طبق قول «الشعراء امرء الکلام یصرفونه أنی شئت و یجوز لهم ما لایجوز لغيرهم» (حازم القرطاجینی، ۱۹۹۶م: ۱۴۳)، چنین شاعرانی را تکریم می‌کند:

خواجه دینی و دین، شمع کرام خواند ایشان را امیران کلام

(عطار، ۱۳۹۷: ۱۵۳)

برقراری توازن بین این اشعار و آیه‌ای مثل «والشعراء يتبعهم الغاؤون» (الشعراء، آیه ۲۲۴) کار دشواری است که افرادی چون عطار آن را عهده‌دار شده‌اند. اضطراب او از توجیه مخاطب برای مواجهه با شعر دینی موجب شده که، علاوه بر رسول خدا (ص)، به تأیید شعر از جانب خلفا نیز اشاره کند. در حکایتی ذکر می‌کند که شاعری برای عمر بن خطاب شعر می‌خواند و خلیفه پاسخ می‌دهد:

سخت دلخوش شد ز شعر او عمر حفظ کرد و باز می‌گفت آن قدر

(عطار، ۱۳۹۷: ۱۵۳)

در حکایت دیگری، ضمن اشاره به نام خلیفه، به تلقین شدن شعر از عالم بالا اشاره می‌کند. «شاعران عارف از تابعه‌های متعددی به‌عنوان تلقین‌کننده شعر یاد کرده‌اند و به الهام باواسطه و بی‌واسطه قائل بوده‌اند و در الهام باواسطه تمایلشان به انتخاب شخصیت‌های دینی است» (اسمعیلی، ۱۳۹۷: ۴۹).

بود در عهد عمر مردی قوی	چون ادا کردی نماز معنوی
خلق را در پیش خود بنشاندی	شعر در محراب خوش می‌خواندی
... گفت فاروقش که تو بعد از نماز	شعر خوانی شعرهای دلنواز
گفت چیزی می‌درآید غیبی‌ام	همچنان می‌خوانم از بی‌عیبی‌ام

(عطار، ۱۳۹۷: ۱۵۳)

این شعر یکی از هوشمندانه‌ترین اشعار عطار برای توجیه مخاطب متشرع و قانع کردن او به شرعی بودن شعر، از طریق ذکر نام خلیفه، است. دلهره‌ی عطار، از قضاوت مردم در باب نظم‌ش، سبب سرودن شعر زیر نیز شده است که شاعر در آن از مخاطب می‌خواهد سخنان او را از منظر شعر بودن قضاوت نکند:

شاعرم مشمر که من راضی نی‌ام مرد حال‌م شاعر ماضی نی‌ام
...تو مخوان شعرش اگر خواننده‌ای ره به معنی بر اگر داننده‌ای

(همان: ۴۵۰)

در جای دیگری، مخاطب را «پاک‌دین» می‌خواند و شاعری را منکر می‌شود:

گر بخوانی شعر من ای پاک‌دین شعر من از شعر گفتن پاک بین

(همان‌جا)

گویی عطار لحظاتی، به‌جای مخاطبی که تمامی آموزه‌های شریعت را در قالب نثر دیده و خوانده، شعر را تقبیح کرده است؛ اما توأم با همین امر، در جای دیگر، جنبه‌های الهی شعر را نشان داده تا دو دَم بودن تیغ شعر را به مخاطب بنمایاند. او در قسمتی از مصیبت‌نامه، در قالب یک تمثیل، فردی را مثال زده که تصور می‌کرد در اختیار داشتن ذوالفقار علی (ع) برای جنگیدن کافی است و از زور حیدری غافل بود!

تا نباشد نقد زور حیدری نسیه باشد کار تیغ گوهری

(همان: ۴۴۸)

شعر از نظر عطار ظرفی است که به واسطه‌ی مظلوف آن ارزش پیدا می‌کند و، مانند گونه‌های دیگر سخن، خوب و بد دارد و ارزش آن در گرو تفکر شاعر و محتواست. در واقع کلام عطار مفسر کلام رسول (ص) است که فرمود: «کلام حسنه حسن، و قبیحه قبیح» (ر.ک: نیکوبخت، ۱۳۸۰: ۱۵):

مصطفی گفته است «شعر نامدار چون سخن‌های دگر دارد شمار

زشت او زشت و نکوی او نکوست زشت، دشمن دار، نیکو دار دوست

(عطار، ۱۳۹۷: ۱۵۳)

او، با همه‌ی تقبیح‌ها، شعر را احسن‌الاشیاء می‌داند و معتقد است که کذب با هر چیز بیامیزد، سبب بی‌فروغی آن می‌شود اما در شعر زیبا جلوه می‌کند. کذب رذیلتی اخلاقی و گناه است و نزدیک بودن شعر به دروغ، در وهله‌ی نخست، سبب تقبیح آن توسط متشرعان شده است. وقتی به حسان بن ثابت گفتند که اشعار پیش از اسلام او بهتر از اشعار بعد از اسلام است، پاسخ داد: «در جاهلیت شعر قیدوبندی نداشت و نیکویی شعر، افراط در بیان است و این افراط کذب است.

اسلام هم از کذب منع کرده است» (ابن اثیر، ۱۳۶۷: ۴۸۳). اما عطار، در این حکایت، کذب را در شعر به نگار مانند می‌کند:

تا ابد آن چیز گردد بی فروغ	...گفت در هر چیز که آمیزد دروغ
در جوار شعر گردد چون نگار	...کذب اگر در شعر گردد آشکار
می‌سزد گر احسن‌الاشیا شود	آنچه کذب از وی چنین زیبا شود
کی تواند بود ازین برتر مقام؟	... شعر را کردند بهتر چیز نام

(عطار، ۱۳۹۷: ۱۵۰)

عطار در شعر مذکور، ضمن اشاره به «احسنه اکذبه»، همراه با مخاطبی که منکر شعر است پیش می‌آید و، طبق یک سیر اقناعی هوشمندانه، در بیت آخر او را به این نتیجه می‌رساند که شعر بهترین چیز است. اگر مخاطب‌شناسی عطار و تلاش او برای پاسخ به شبهات مخاطب در باب ارتباط شرع و شعر نبود، شاید شعر شرعی در این حد پرورش نمی‌یافت و همواره شعر در دیدگاه متشرعین امری مردود می‌بود لیکن عطار رسالتی جدی برای شاعر در نظر گرفت و آن رسالت تشخیص دادن به شعر در ساحت شرع بود. او در شعری از ۱۲ شاعر سلف خود نام می‌برد، نام ایشان را به نمادهای آفرینش الهی پیوند می‌زند و سپس می‌گوید:

شعر و عرش و شرع از هم خاستند	تا دو عالم زین سه حرف آراستند
... چون بهشت و آسمان و آفتاب	چون عناصر باد و آتش خاک و آب
نسبتی دارند با این شاعران	پس جهان شاعر بود چون دیگران

(همان: ۱۴۹)

- توجه به ظرف وجودی مخاطب

سخن گفتن متناسب با فهم مخاطب سابقه‌ای دیرینه در ادبیات فارسی دارد تا آنجا که رودکی، پدر شعر فارسی، به این امر توجه داشته است و «اساسی‌ترین نکته از نگاه رودکی، در حیطه نقد ادبی، مسئله تأثیر شعر است. از نظر او، مهم‌ترین معیار در شناسایی شعر خوب، میزان تأثیر آن در جان و زبان مخاطب است» (محبّتی، ۱۳۸۸: ۴۷۹). عطار به این امر بسیار توجه دارد و در حکایت «خواجه اکافی» و کفشگر اشاره می‌کند که خواجه مجلسی مناسب پرندگان زنده، یعنی

سالکان، ترتیب داده بود درحالی که مخاطبانش عوام‌الناس بودند! و از این طریق، به سخن گفتن متناسب با فهم مخاطب اشاره می‌کند:

ملهمم گفت: این سخن‌های بلند	نیست اندر خورد مشتی مستمند
این سخن پرندگان زنده راست	نه خر پالانی و خربنده راست
... پشه‌ای را قوت پیلی می‌دهی	مور را با جبرئیلی می‌نهی

(عطار، ۱۳۹۷: ۲۹۴)

۲- رسالت شعر و شاعری در برابر شاعر

شاعر در برابر خویشتن نیز مسئول است؛ او باید ظرف وجودی خویش را برای دریافت حقایق توسعه دهد و، ضمن این امر، خود را از مسائل فرعی فارغ کند تا جانش آماده‌ی دریافت معانی طرفه شود.

- توسعه‌ی وجودی

وقتی که عطار شعر را «گشودن دری به عالم غیب» (همان: ۴۶۷) و گنج‌های الهی را نهفته در زیر زبان شاعران می‌داند، هرکسی را لایق سرودن نمی‌داند. او تلویحاً به توسعه‌ی وجودی شاعر اصالت می‌دهد و اشاره می‌کند که هرکسی نمی‌تواند به اسرار دست پیدا کند و آن‌ها را در قالب شعر بیاورد:

می‌نداند او که از عطار بود	ختم صد عالم که پر اسرار بود
نافه اسرار نبود مشکبار	تا که عطارش نباشد دستیار

(همان: ۴۴۸)

اساساً خودسازی یکی از رسالت‌های مهم شاعر در ادبیات تعلیمی و عرفانی است. عطار معتقد است: «در صنعت شاعری نیز حسنی که در شعر هست نتیجه کمالی است که در شاعر وجود دارد. شاعری که از این کمال برخوردار است و طبعی روان دارد، سخنی می‌گوید که دارای نظم است و نیکوست. نظم و حسن خاصیتی است که از درون شاعر سرچشمه گرفته، همان‌طور که نظم و حسن در عالم صنّع از صانع عالم برخاسته است» (پورجوادی، ۱۳۷۴: ۲۳). اگر شاعر انسان خوبی باشد، شعر خوب از او تراوش می‌کند؛ بنابراین توسعه‌ی ظرف وجودی و قرار گرفتن بر مدار عالم اسرار رسالتی جدی برای شاعر تلقی می‌شود.

شعر تو نیک و بد تو از خود می‌کنی نیک اگر بد می‌کنی بد می‌کنی
(عطار، ۱۳۹۷: ۱۵۴)

عطار، در این ابیات، مستقیماً شعر را برخاسته از درون شاعر می‌داند و ارتباطی ذاتی بین شاعر و شعر متصور می‌شود.

– فارغ بودن

علی‌رغم آنکه عطار در بسیاری جاها به شعر خود نازان است، بلاغت سخن خویش را مشروط به «فراغت» می‌داند و از این رهگذر، شاعران را به پرهیز از سرگشتگی فرامی‌خواند زیرا سرگشتگی موجب بستن نطق شاعر می‌شود:

در سخن گر چه بلاغت باشدم آن بلاغت در فراغت باشدم
گر شوم سرگشته هر بی‌خبر نه بلاغت ماندم نه شعر تر
(همان: ۱۵۴)

بنابراین شاعر باید به فراغت خویش توجه داشته باشد تا بتواند شعرهای طرفه بگوید.

۳- رسالت شعر و شاعری در برابر ساحت شعر

شاعر باید برای سرودن از تکلف و تصنع بپرهیزد و به محتوا و صورت شعر خویش توأمان عنایت داشته باشد.

– پرهیز از تکلف

شعر نباید متکلف باشد و شاعر باید به قریحه‌ی خود توجه کند نه قضاوت دیگران:
ذوق اگر با شیر مادر باشدت شعر، شیرین‌تر ز شکر باشدت
ور نداری و تکلف می‌کنی هم تو خود خود را تعریف می‌کنی
(همان: ۴۴۹)

پرهیز از کوشش بیهوده برای سرایش و معرفت به استعداد ذاتی خویشتن مقدمه‌ی رسالت شعر و شاعری در برابر شعر است اما اگر شاعری مستعد بود، رسالت‌های جدیدی برای او تعریف می‌شود. رسالت شعر و شاعری در برابر شعر را می‌توان در دو دسته‌ی صوری و محتوایی بررسی کرد. رسالت صوری ناظر به زبان، عروض و... است و رسالت محتوایی ناظر به جان کلام. «در نظر ابن طباطبا بهترین شعر، ترکیبی است از این دو رکن: شاعر با فرهنگ و شعر ساختارمند. هر کدام

از این دو قائمه که خلل یابد، به نوعی ساختار واقعی شعر خلل خواهد یافت» (محبّتی، ۱۳۸۸: ۳۴۵)؛ این امر در بیان عطار نیز دیده می‌شود.

رسالت صوری

رسالت شاعر از نظر عطار در درجه‌ی اول شاعری کردن است؛ توجه او به وجوه صوری شعر، انتخاب الفاظ و... بیانگر این است که اصالت را صرفاً به محتوا نمی‌دهد و از شاعر توقع صورت نیکو نیز دارد. «تلقی عطار از شعر حکمت به عنوان سخن منظوم موضوع مهمی است. منظوم بودن شعر حکمت یک امر عرضی نیست. نظم از لوازم ذات شعر نزد عطار است» (پورجوادی، ۱۳۷۴: ۹۹). عطار در *سر/زنامه* ابعاد دیگری از توجه به صورت شعر را بیان کرده است:

جواهر بین که از دریای جانم همی‌ریزد پیایی بر زفانم
بین این لطف لفظ و کشف اسرار نگه کن معنی و ترکیب گفتار

(عطار، بی تا: ۱۸۰-۱۸۱)

این ابیات بیانگر آن است که لطافت لفظی مهم است و ترکیب گفتار می‌تواند بیانگر جوهر وجودی شاعر باشد.

عطار در *مصیبت‌نامه* توجه به علم عروض و قافیه و شناخت ردیف را برای شاعر ضروری برشمرده است. او مراحل سرودن شعر را این چنین توصیف می‌کند:

شعر گفتن همچو زر پختن بود در عروض آوردنش سختن بود
... گر بسنجی زر زر موزون بود ور بسی باشد ز وزن افزون بود

(عطار، ۱۳۹۷: ۱۵۲)

اهمیت موزون بودن شعر در بیت دیگری نیز بیان شده است:

از زفان‌ها هر سخن بیرون رود از زفانِ شاعران موزون رود

(همان: ۱۵۱)

او در شعر دیگری برای شروع مطلبی تازه درباب شعر، به وزن، ردیف و قافیه اشاره کرده، آن‌ها را مقدمات شاعری برشمرده است:

شعر گفتن چون ز راه وزن خاست وز ردیف و قافیه افتاد راست

(همان: ۴۵۰)

قافیه یکی از ارکان شعر کهن است که عطار توجه به آن را جزو رسالت‌های شاعر برمی‌شمرد و تشخیص شعر را وابسته به قافیه می‌داند:

نظم و نثری کان میان امت است از قوافی آن سخن را حرمت است

(همان: ۱۵۱)

– رسالت محتوایی

رسالت شرعی

عطار شریعت را معنایی تازه داده و، به جای پوسته‌ی دین، کنه آن را به مخاطب ارائه کرده است. فهم ذوقی عارفان از شرع و التزام به بیان آن یکی از چالش‌برانگیزترین مباحث در شعر کهن فارسی است و تحلیل آن ممکن نیست مگر از رهیافت بررسی عقاید شاعرانی چون عطار و سنایی در باب شعر. تغییر زبان مضامین دینی از نثر به شعر انقلابی عظیم هم در عرصه‌ی تعالیم دینی و هم در عرصه‌ی شعر فارسی بود. پیوند شرع و شعر در قرن پنجم و ششم به سبب افرادی مانند کسایی و ناصر خسرو اوج می‌گیرد. این پیوند با رواج اندیشه‌های عرفانی قوی‌تر می‌شود و شرع و شعر به مثابه دو بال، برای تعالی انسان، قلمداد می‌شوند. این پیوند را نباید سطحی و یا صرفاً ارتباطی بین کلمات تلقی کرد بلکه باید آن را زیربنای عقیدتی شاعر دانست:

شعر و شرع و عرش از هم خاستند تا دو عالم زین سه حرف آراستند

نور گیرد چون زمین از آسمان زین سه حرف یک صفت هر دو جهان

(همان: ۱۴۹)

تعریف رسالت دینی برای شعر به آن عمومیت داد و سبب برگزیدن آن از جانب سخنوران دینی شد، همچنین «تصوّف در اشاعه شعر و عمومی شدن آن تأثیر فراوان داشته است. حتی می‌توان گفت که تصوف به شعر که در دوره سامانیان و غزنویان در سایه توجه امرا و ملوک نشو و نما یافته، زندگی استقلالی بخشیده و آن را هنر ملی کرده است و دامنه تخیلات و معانی آن را فوق‌العاده وسیع ساخته است، مثلاً قبل از پیدا شدن اشعار صوفیه، وصف غالباً در پیرامون بهار و خزان و رزم و بزم و شکار شاهان و مضامین متفرع بر آن‌ها بوده، ولی شعرای صوفی وصف واقعیات و حالات و واردات عرفانی را به صورت مناظر مجسم ساخته‌اند» (غنی، ۱۳۸۸: ۴۸۲).

پیوند شعر و عرش و شرع، که یکی از پایه‌های گفتمانی عطار است، فصل جدیدی را در شعر فارسی ایجاد کرد. عطار با ایجاد این گفتمان، که بر مبنای آهنگین بودن مفردات و بازی با الفاظ بود، مخاطب را پذیرای شعر شرعی کرد و سپس عقاید خویش را این چنین بی‌پرده بیان کرد:

شعر چیست؟ از جمله در بگشادن است شرح چندینی عجایب دادن است

(عطار، ۱۳۹۷: ۴۶۷)

او، به استناد سخنی از رسول گرامی اسلام (ص)، گنج‌های الهی را نهفته در زیر زبان شاعران می‌داند؛ بنابراین شعر نباید چیزی جز نمود اسرار الهی باشد:

آن که بود او سرور پیغامبران گفت «در زیر زلفان شاعران
هست حق را گنج‌های بی‌شمار» سر آن یک تن ندانند از هزار

(همان: ۱۵۱)

البته دیدگاه عطار نظام‌مندی خاص خود را دارد و از شاعرانی مانند نظامی متفاوت است؛ او مانند نظامی معتقد نیست که «پس شعرا آمد و پیش انبیاء» (نظامی گنجوی، ۱۳۸۲: ۲۲). عطار رسالت شاعران و پیامبران را در دو حیطه‌ی متفاوت معنا می‌کند. طبع‌آزمایی خاصیت شعر و شاعری است؛ خاصیتی که پیامبران ندارند:

هم قوافی کان خوش و یکسان بود زان سخن، بسیار در قرآن بود
... گر پیمبر می‌خواندی شعر راست پادشا، جولاهه گر نبود، رواست
چون جهودان ساحرش می‌خواندند بت پرستان شاعرش می‌خواندند
حق تعالی گفت بس، این ظاهر است کاو، به حق، نه ساحر و نه شاعر است
... شاعران را نطق او خاموش کرد در لفظش حلقه‌شان در گوش کرد
... شعر از طبع آید و پیغامبران طبع کی دارند هم چون دیگران

(عطار، ۱۳۹۷: ۱۵۱)

عطار در نهایت آرزو می‌کند که او را «قصه‌گوی حق» برشمرد و رسالت شعری خود را همین قصه‌گویی حق می‌داند:

جمله از حق گویم و از کار او تا ملایک بشنوند اسرار او
چون در این اسرار بیندم مدام «قصه گوی حق» نهندم بو که نام
(همان: ۴۵۵)

رسالت حکمی

رسالت حکمی شعر، که با کسانی مانند کسایی و ناصر خسرو آغاز شده بود، با عطار مسیر تازه‌ای پیش می‌گیرد. می‌توان شعر حکمی را گفتمانی جدید برمبنای حدیث «انّ من الشعر لحکمة» (ابن بابویه، ۱۳۶۳: ۱۳) در نظر گرفت. عطار به‌صراحت تغییر رسالت شعر را این چنین بیان می‌کند:

لاجرم اکنون سخن بی‌قیمت است مدح منسوخ است، وقت حکمت است
(عطار، ۱۳۶۷: ۱۵۰-۱۵۱)

«اشعار دینی عطار در مثنوی‌هایش "شعر حکمت" است که معانی آن‌ها در نتیجه ذوق و فهم شاعرانه از قرآن پدید آمده است» (پورجوادی، ۱۳۷۴: ۱۶). از دوران ناصر خسرو، سنایی و عطار، شعر هم به لحاظ محتوا هم به لحاظ مفردات دچار دگردیسی شد؛ اما نخستین پیشگامان این تغییر بسیار محتاطانه عمل کردند و به جوّ ذهنی مخاطب توجه داشتند که نتیجه‌ی تحول‌خواهی آن‌ها تغییرات اساسی شعر فارسی در دوره‌های بعدی می‌شود. «سنایی اولین شاعری بود که جرأت کرد معانی عالیّه تصوّف را به نظم درآورد... آنچه سنایی و پس از او عطار کردند این بود که تصوّف را، چه نظریّات اخلاقی و چه نظریّات مابعدالطبیعی را، وارد ساحت شعر کردند، و هردوی آن‌ها تعالیم خود را حکمت خواندند. این حکمت در حقیقت برخاسته از همان علمی بود که خداوند در شب معراج به پیامبر(ص) تعلیم داده بود؛ همان علمی که صوفیه خود را وارث آن می‌دانستند و آن را شرع می‌خواندند» (همان: ۱۰۱).

در نتیجه‌ی تلاش عطار و سنایی، از قرن هفتم به بعد، عارفان بدون دغدغه تعالیم حکمی خود را در قالب شعر بیان کردند. عطار، با بیان اینکه خلفای اسلام شاعر بوده‌اند و حضرت علی (ع) از عمر و ابوبکر شاعرتر بوده است، در پی وجاهت دادن به ساحت شعر در قاموس دین است:

از ابوبکر و عمر هم شعر خاست
اشعر از هر دو علیّ مرتضاست
... شعر اگر حکمت بود طاعت بود
قیمتش هر روز و هر ساعت بود
شعر بر حکمت پناهی یافته‌ست
کاو به «یؤتی الحکمه» راهی یافته‌ست
(عطار، ۱۳۹۷: ۱۵۳)

عطار حکمت را ذاتی می‌داند و هرچه غیر از آن را حرف طاماتی برمی‌شمرد:
حکمت و نظمی که نه ذاتی بود
نیک یا بد حرف طاماتی بود
(همان: ۴۴۹)
معمولاً شعر را برخاسته از احساسات و اثرگذارنده بر آن معنا می‌کنند اما عطار تعریف جدیدی
از شعر دارد؛ او شعر خود را «مست‌کننده عقل» می‌نامد و این تعریف ناظر به عقلانی بودن
احساسات است:

شیوه‌ای کز شوق او شد عقل مست
جز مرا هرگز کرا داده است دست؟
(همان: ۴۴۷)
التذاذ عقلانی از شعر گفتمانِ جدیدی بود که زمزمه‌های آن از همین دوران آغاز شد و در
دوره‌های بعد بسط یافت.

پرهیز از مدح و هزل

یکی دیگر از ارکان رسالت محتوایی در مصیبت‌نامه پرهیز از مدح است. «عطار مقدمه
مصیبت‌نامه را با دفاعی از شعر رو به پایان می‌برد؛ شعری که حکمت‌آمیز باشد و مدح و هزل
نباشد» (پورنامداریان، ۱۳۸۶: ۱۸۳). او عظمت حکمت را در تقابل با مدح بیان می‌کند و دوران
خود را عصر حکمت می‌نامد:

لاجرم اکنون سخن بی‌قیمت است
مدح منسوخ است، وقت حکمت است
دل ز منسوخ و ز ممدوحم گرفت
ظلمت ممدوح در روحم گرفت
تا ابد ممدوح من حکمت بس است
در سر جان من این همت بس است
(عطار، ۱۳۹۷: ۱۵۰-۱۵۱)

هزل و مدح مایه‌ی حقارت‌اند و زبنده نیست که شاعر گرد این مضامین بگردد:

شعر مدح و هزل گفتن هیچ نیست شعر حکمت به، که در وی پیچ نیست

(همان: ۱۵۳)

او، در شعر دیگری، وارسته بودن و دور بودن از منت شاهان را ضمن بیان حکایتی درباره‌ی سقراط چنین می‌ستاید:

گفت سقراط حکیم آن مرد پاک	در رهی می‌شد، پیاده، دردناک
سائلی گفتش ملوک روزگار	جمله می‌جویندت و تو برکنار
معتقد داری، بسی، اسبی بخواه	تا پیاده رفتنت نبود به راه
گفت هم بر پای من بار تنم	به که بار منتهی بر گردنم

(همان: ۱۵۴)

دوری سقراط از دربار شاهان امتداد همان دوگانه‌ی مدح و حکمت است.

بکرسرایی

یکی از دغدغه‌های مهم برخی از شاعران کهن پرهیز از تکرار است و رایج بودن تعبیر «دختر طبع» در دیوان‌هایشان ناشی از همین دغدغه است. این امر آن‌قدر مهم است که امثال نظامی شرط سخن گفتن را تکراری نبودن می‌دانند. طرفه سخن گفتن دشوار است و به همین دلیل هرکسی لیاقت شاعری را ندارد:

سخن گفتن بکر جان سفتن است نه هر کس سزای سخن گفتن است

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۲: ۷۳۰)

یکی از مهم‌ترین رسالت‌های شعر و شاعری از نظر عطار طرفه‌سرایی است. او دزدان معانی‌اش را نفرین می‌کند و این بیانگر اهمیت تازگی سخن نزد اوست:

هر که گوهر دزد این دریا شود	زود از تردامنی رسوا شود
هر که را دزدیدن از من دست داد	همچو دزدانش بریده دست باد

(عطار، ۱۳۹۷: ۴۴۸)

بی‌مانند بودن اشعار او چنان است که می‌گوید تا ابد هیچ‌کس نمی‌تواند چنین سخنانی بسراید و مانند این کتاب بیاورد:

هر که پندارد که مثل این کتاب دیگری در جلوه آرد از حجاب
گو مبر خود را به غفلت روزگار زن که خواهد زور حیدر ذوالفقار
.... هیچ کس را تا ابد این شیوه نیست طوبی فردوس را این میوه نیست

(همان: ۴۴۸)

بنابراین از نظر عطار شاعر باید معنی آفرین باشد، نه مقلد.

۴- خاموشی گزیدن

یک روی سکه‌ی سخنوری، سکوت است. شاعر خوب حامل و حاصل سکوت‌های به‌موقع و به‌اندازه است. با تعمق در جهان‌نگری عطار این‌گونه فهم می‌شود که می‌توان خاموشی را به‌عنوان یکی از ارکان نظریه‌ی شعری او قلمداد کرد. خاموشی شاعر را می‌توان در دو دسته‌ی حکیمانه و عارفانه بررسی کرد.

- خاموشی گزیدن حکیمانه

خاموشی گزیدن شاعر رسالتی در برابر خود، مخاطب و متن است. درواقع، این رسالت عصاره‌ی تمام رسالت‌های پیشین است. خاموشی راه سلوک فردی و رشد وجودی شاعر را فراهم می‌کند، موجب تشنگی مخاطب برای دریافت‌های جدید می‌شود و باعث ذبح نشدن معانی و مبتذل نشدن مفاهیم بزرگ می‌شود. اگر سراییدن شعر برخاسته از آگاهی شاعر باشد، خاموشی او، در برخی موضوعات، صدایی رساتر از شعر او دارد. شاعرانی مانند ناصر خسرو نیز، به‌کرات، شاعر را توصیه می‌کردند که در باب هر موضوعی شعر نگوید:

آن به که نگویی چو ندانی سخن، ایراک ناگفته بسی به بود از گفته رسوا
چون تیر، سخن راست کن آنگاه بگویش بیهوده مگو، چوب میرتاب ز پهنا

(ناصر خسرو، ۱۳۸۰: ۱۱۸)

خاموشی ثمره‌ی حکمت است و عطار گاهی سکوت را بهتر از شعر خوب می‌داند!

چند شعر چون شکر گویی تو خوش؟ همچو بادامی زفان در کام کش

(عطار، ۱۳۹۷: ۴۵۱)

او در حکایتی ذکر می‌کند که حتی لقمان حکیم، که بر پایه‌ی «حکمت» سخن می‌گفت، از سخن گفتن ملول شده بود و آن را موجب ندامت می‌دانست:

با پسر لقمان چنین گفت «ای پسر	گرچه بسیاری سخن گفتم چو زر
ای عجب با آنکه لقمان آدمم	از بسی گفتن پشیمان آمدم
لیک هرگز از خموشی کردم	نه پشیمان بود و نه غم خوردنم»

(همان: ۴۵۲)

عطار هرکسی را لایق سخن گفتن نمی‌داند و معتقد است انسانی که حرفی برای گفتن ندارد نباید شاعر شود:

گر خوش‌آوازی، جهان آور به جوش ورنه‌ای، دانی چه کن؟ بنشین خموش!

(همان: ۴۴۹)

این مقوله با خلاصه‌گویی متفاوت است؛ خلاصه‌گویی ناظر به کم سخن گفتن است لیکن عطار به موجزگویی صرف معتقد نیست و گواه این امر حکایات مطول و توضیحات کامل او در باب برخی امور است. عطار معتقد است، در بعضی امور، انسان باید داد موضوع را بدهد و با گفته‌های خود جهانی را به جوش آورد، حتی اگر سخن به درازا بکشد؛ این امر در اشعار ناصرخسرو نیز دیده می‌شود. ناصرخسرو معتقد است کسی که بر مرکب حکمت سوار است باید سخن بگوید و به چنین انسانی نهیب می‌زند که چرا خاموش است:

چرا خاموش باشی ای سخن‌دان	چرا در نظم ناری در و مرجان
اگر بر مرکب حکمت سواری	چرا نایی سوی میدان مردان

(ناصرخسرو، ۱۳۸۰: ۳۷۵)

شاعرانی چون عطار و ناصرخسرو به تلخیص و گزیده‌گویی مطالب مفید تأکید نمی‌کنند بلکه به سکوت مطلق در برخی موضوعات معتقدند. شاعر باید در برخی امور تمام‌قد وارد عرصه شود و در برخی امور سکوت کند.

– خاموشی گزیدن عارفانه

عطار، در پی سرودن اشعار متعدد در فضیلت خاموشی، درباره‌ی خود، که انسان پرگویی است، چنین می‌گوید:

از ازل چون عشق با جان خوی کرد شور عشقم این چنین پرگوی کرد
... کاشکی جان مرا بودی قرار تا همیشه تن زدن بودیم کار

(عطار، ۱۳۹۷: ۴۵۳)

بنابراین یک وجه خاموشی، عارفانه است. او فضیلت سخن خوب را می‌گوید اما این امر مفهومی نسبی است؛ سخن شاعر نسبت به سخن خلق باید درجه‌ی بالاتری داشته باشد اما سخن خدا از سخن خلق و شاعر برتر است و این جایگاه، جایگاه صمت و سکوت است:

یا رب از دست زفانم بازخر دست بر نه، وز جهانم بازخر

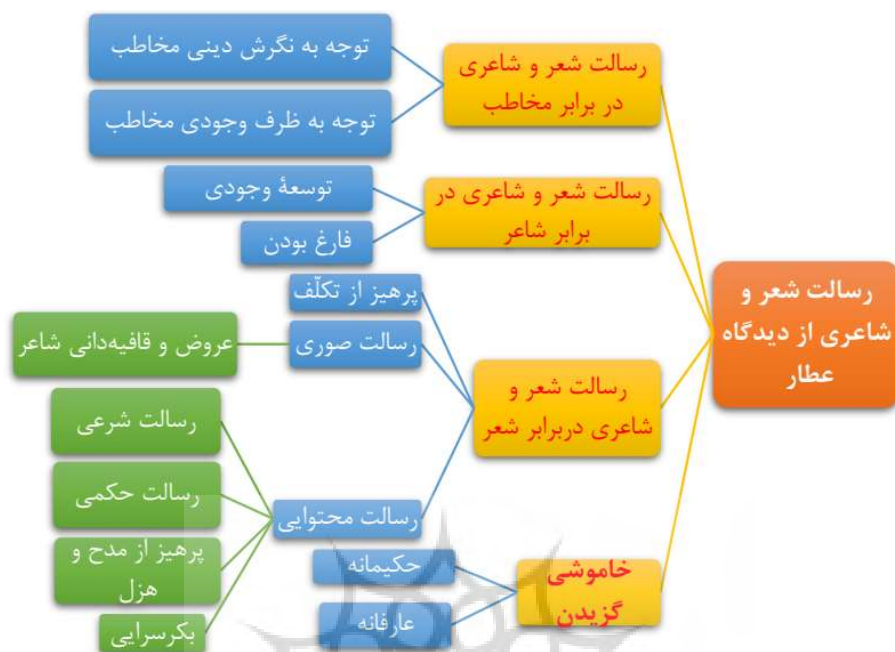
(همان: ۱۳۰)

«عطار برای اینکه به شرع وفادار باشد باید دست از بت‌پرستی یعنی شعر گفتن بردارد. از این‌روست که از خود می‌خواهد که نفس را خاموش کند؛ این دعوت در حقیقت دعوت از جوهر آدمی است برای عروج از مرتبه‌ی طبیعت و حیوانی به مرتبه‌ی انسانی، یعنی مرتبه‌ی جان. از این راه است که او می‌تواند در برابر شرع کاملاً تسلیم شود. بنابراین، شاعر برای اینکه به حقیقت شعر حکمت برسد باید فنا شود» (پورجوادی، ۱۳۷۴: ۱۲۰-۱۲۱) و این جایگاه، عرصه‌ی خاموشی است.

نتیجه

برخی شاعران در خلال اثرشان برای شعر و شاعری رسالت‌هایی معرفی کرده‌اند؛ یکی از این شاعران عطار است. در این جستار، رسالت شعر و شاعری از دیدگاه عطار در مصیبت‌نامه استخراج و طبقه‌بندی شد که عبارت است از: رسالت شعر و شاعری در برابر مخاطب، شاعر و ساحت شعر. توجه به مخاطب و انگاره‌های او از رسالت‌های مهم شعر و شاعری است که عطار با آیینگی به این مهم پرداخته است؛ او در جای مخاطب می‌نشیند و از زاویه‌ی باورهای مذهبی او به شعر می‌نگرد و تلاش می‌کند که این باورها را بازآفرینی کند. توجه به ظرف وجودی مخاطب و سخن گفتن متناسب با حال او نیز رسالت دیگری است که عطار در برابر مخاطب تعریف کرده است. مورد بعدی رسالت شعر و شاعری در برابر شاعر است؛ اساساً سلامت نفس مؤلف یکی از اضلاع مهم رسالت شعر و شاعری در ادب کهن فارسی، به‌ویژه در جهان‌بینی عرفاست. رسالت شعر و شاعری در برابر شعر، در درجه‌ی اول، بی‌تکلف سراییدن است و سپس در دو دسته‌ی کلی رسالت صوری و محتوایی بررسی شده است؛ رسالت صوری شامل عروض و قافیه‌دانی است و زیرمجموعه‌های رسالت محتوایی عبارت‌اند از: رسالت شرعی، حکمی، پرهیز از مدح، هزل و بکرسرایی. از نگاه عطار شعر خوب محصول درنگ‌های به‌موقع است؛ بنابراین خاموشی نیز از دیگر رسالت‌هایی است که عطار برای شعر و شاعری در نظر می‌گیرد. خاموشی ممکن است حکیمانه باشد زیرا سکوت حکیم نیز به‌منزله‌ی موضع‌گیری است و وجه دیگر خاموشی، عارفانه است که سکوت، در این مقام، بیانگر ادب عارف در برابر خالق است. بنابراین رسالت شعر و شاعری در مصیبت‌نامه در چهار شاخه‌ی اصلی، نه شاخه‌ی فرعی و پنج پیوست بررسی شد و یک طبقه‌بندی منسجم و دقیق از این امر پیش روی مخاطب قرار گرفت.

بررسی رسالت شعر و شاعری از نظر شاعران سبب معرفت به جهان‌نگری ایشان می‌شود و از دیگر سو، به شکل‌گیری نقد و نظریه‌ی بومی ایرانی کمک می‌کند.

شکل ۱. رسالت شعر و شاعری از دیدگاه عطار در مصیبت نامه

تعارض منافع: هیچ گونه تعارض منافع در این پژوهش وجود ندارد.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۹۱). (ترجمه حسین انصاریان). قم: دژ.
- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۶۷). *اسد الغابه*. ج ۱. بیروت: دارالفکر.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۳). *شرح من لا یحضره الفقیه* (شرح علی اکبر غفاری). ج ۴. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- اسمعیلی، یاسین (۱۳۹۷). *دیدگاه شعرای عارف به شعر، ماهیت، کارکرد و ساختار با تکیه بر سنایی، عطار و مولوی* (رساله دکتری زبان و ادبیات فارسی). دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
- باقری، مجتبی (۱۳۸۸). *نقد و بررسی شعر از دیدگاه شاعران و نویسندگان (رودکی تا مولانا)*. (رساله دکتری زبان و ادبیات فارسی). دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم، قم، ایران.
- پورجواد، نصرالله (۱۳۷۴). *شعر و شرع*. ج ۱. تهران: اساطیر.
- پورنامداریان، تقی (۱۳۸۶). *دیدار با سیمرغ*. ج ۴. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
- ثقفی کوفی، ابراهیم بن محمد (۱۳۷۳). *الغارات* (ترجمه عزیز الله عطاردی). تهران: عطارد.
- جام نامقی، احمد (۱۳۶۸). *انس التائبین* (تصحیح علی فاضل). تهران: توس.
- حازم القرطاجینی (۱۹۹۶م). *منهاج البلغاء و سراج الادباء*. تونس.
- رضایی، احمد (۱۳۸۶). *تحلیل دیدگاه‌های عطار درباره شعر و مقایسه آنها با آرای منتقدان ادبی*. جستارهای نوین ادبی، ۴۰(۱)، ۷۶-۵۷.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۶۳). *شعر بی‌دروغ شعر بی‌نقاب*. ج ۴. تهران: سازمان انتشارات جاویدان.
- عطار، فریدالدین (بی‌تا). *اسرارنامه* (تصحیح صادق گوهرین). تهران: زوآر.
- _____ (۱۳۹۷). *مصیبت‌نامه* (تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی). ج ۸. تهران: سخن.
- غنی، قاسم (۱۳۸۸). *تاریخ تصوف در اسلام*. تهران: زوآر.
- مایر، فریتس (۱۳۸۰). *اسماعیلیه و عرفان در قرون ششم و هفتم* (ترجمه مهر آفاق بایبوردی). ماهنامه معارف، ۱۸(۲)، ۸۴-۱۱۳.

محبتی، مهدی (۱۳۸۵). قلمرو و ماهیت شعر از دیدگاه عرفانی عطار. *مجله مطالعات عرفانی*، ۲(۲)، ۱۵۷-۱۷۲.

_____ (۱۳۸۸). *از معنا تا صورت*. ج ۱. تهران: سخن.

ناصر خسرو (۱۳۸۰). *دیوان* (به اهتمام نصر الله تقوی). تهران: معین.

نظامی گنجوی، الیاس (۱۳۸۲). *خمسه نظامی* (تصحیح سامیه بصیر مژده‌ی). ج ۱. تهران: دوستان.

نیکوبخت، ناصر (۱۳۸۰). *هجو در شعر فارسی*. تهران: دانشگاه تهران.

